

Історія земельних відносин, досліджень природи та ґрунтів Волині

М. І. Зінчук¹, А. М. Шворак¹, М. Й. Шевчук²

¹ Луцький національний технічний університет

² Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса для листування: agronom@lntu.edu.ua, eenu_shevchuk@ukr.net

Отримано: 15.10.24; прийнято до друку: 15.12.24; опубліковано: 30.12.24

Резюме. У статті наведено історичний огляд земельних відносин, досліджень природи та ґрунтів Волині. У хронологічній послідовності проаналізовано стан розвитку земельних відносин та досліджень ґрунтознавчої науки середини XIX - початку XXI століття. Встановлено, що перша писемна згадка про волинян наведена в літописі – “Повісті минулих літ”, коли землі дулібів-волинян у 981 році увійшли в Київську Русь, а з 1157 року в самостійне від Києва князівство. Подальші відомості про стан земельних відносин і досліджень природи та ґрунтів пов’язані з підпорядкуванням Волині Литовському князівству, шляхетській Польщі, царській Росії, Польщі та Українській РСР.

Особлива увага приділена ролі науки у збереженні і підвищенні родючості ґрунтів Волинської області в умовах реформування земельних відносин після другої світової війни та в період Незалежної України, коли до вивчення природних ресурсів і питань пов’язаних із родючістю ґрунтів були залучені провідні наукові установи України, розроблені відповідні нормативні документи, проведені крупномасштабні ґрунтові обстеження, результатом яких стали ґрунтові карти, рекомендації виробництву по ефективному використанню ґрунтових ресурсів кожним власником земельних наділів.

Ключові слова: земельні відносини, природа, реформування, родючість ґрунтів, наука, ґрунтові дослідження, земельні паї.

History of land relations, research on nature and soils of Volyn

M. Zinchuk¹, A. Shvorak¹, M. Shevchuk²

¹ Lutsk National Technical University

² Lesya Ukrainka Volyn National University

Correspondence: agronom@lntu.edu.ua, eenu_shevchuk@ukr.net

Abstract. The article provides a historical overview of land relations, research on nature, and the soils of Volyn. The state of development of land relations and soil science research in the mid-19th - early 21st centuries is analyzed in chronological order. It has been established that the first written mention of the Volyn people is given in the chronicle - "The Tale of Bygone Years", when the lands of the Dulib -Volyn people in 981 became part of Kyivan Rus, and from 1157 into a principality independent of Kyiv. Further information about the state of land relations and research on nature and soils is related to the subordination of Volyn to the Principality of Lithuania, gentry Poland, Royal Russia, Poland, and the Ukrainian SSR.

Particular attention is paid to the role of science in preserving and increasing soil fertility in the Volyn region in the context of land relations reform after World War II and during the period of Independent Ukraine when leading scientific institutions of Ukraine were involved in the study of natural resources and issues related to soil fertility, relevant regulatory documents were developed, and large-scale soil surveys were conducted, resulting in soil maps and recommendations for production on the effective use of soil resources by each owner of land plots.

Keywords: land relations, nature, reform, soil fertility, science, soil research, land shares.

ВСТУП

Ефективне використання ресурсного та інвестиційного потенціалу земель, як життєво важливого середовища і основного засобу аграрного виробництва, в значній мірі визначається земельними реформами, які є вагомим економічним впливом, здатним примусити ефективно запрацювати господарські механізми на всіх етапах розвитку земельних відносин.

Історичний огляд реформ земельних відносин Волині на початкових етапах і до XIX століття вказує на те, що зі зміною територіальної цілісності, змінювалися і форми володіння землею: поступовий перехід від патріархальних відносин родової общини до феодалного поземельного устрою за часів Київської Русі; інвентарна реформа 1861 року, яка з відміною кріпосного права передбачала розселення вільних селян, для яких єдиним джерелом виживання було землеробство. Держава і власники земель були зацікавлені, щоб на кожне землеволодіння була інформація про розмір, склад угідь і їхню якість. Для її виконання створювалися спеціальні урядові комісії (1872 р.) та наукові експедиції із залученням провідних науковців.

Серед наукових досліджень природи того часу виділяються роботи „Західної експедиції з осушення боліт під керівництвом” Й.І. Жилінського (1873-1898 рр.) до якої був запрошений і В.В. Докучаєв. Основними напрямками їх наукових досліджень - осушення боліт Волинського Полісся для сільськогосподарських потреб та створення водних шляхів сплаву лісу до промислових центрів.

Початок XX століття характеризується науковими дослідженнями в яких приймали участь А. О. Флеров, Ф. І. Левченко, О. П. Карпінський, О. І. Воейков, Г. І. Танфілєв, В. С. Доктуровський, П. А. Тутковський, М. Ринкевич, М. Копачевська, якими опубліковано: О. І. Воейковим „Клімат Полісся”, „Пінське Полісся і результати його осушення”, монографія Г. І. Танфілєва „Болота і торфяники Полісся”.

Аграрна реформа 1925 року, ухвалена сеймом Польщі, передбачала парцеляцію церковних, державних земель та нерентабельних господарств і запроваджувала комасацію земельних ділянок одного власника в єдиний масив та ініціювала детальне обстеження ґрунтів, що підлягають меліорації.

Земельна реформа 1939, 1950 років розпочалася з ліквідації землеволодінь поміщиків, куркулів, осадників, церков, монастирів і створенням колгоспів, радгоспів, МТС, які вимагали достовірних даних щодо якості земельних угідь. Для їх виконання залучалися провідні спеціалісти наукових установ України, які розробили науково-методичну базу проведення ґрунтових обстежень, приймали безпосередню участь у проведенні крупномасштабних ґрунтових обстеженнях. За їх результатами кожний землевласник отримував карту ґрунтів і пояснювальну записку яка перед-

бачала заходи щодо ефективного використання земель, збереження і підвищення родючості ґрунтів.

Перші роки незалежності України ознаменувалися рядом законодавчих актів спрямованих на розпаювання земельного фонду колективних господарств з формуванням дрібних землевласників, які часто не розуміли суті цього заходу і не могли раціонально скористатись отриманою власністю, здаючи земельні паї в оренду великим агропромисловими формуваннями, які недостатньо уваги приділяють підвищенню їх родючості.

Історія земельних відносин і ґрунтознавчої науки Волині є повчальною і створює передумови уникнення негативного впливу на її ґрунтовий покрив у майбутньому.

МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ

Історичний огляд земельних відносин, природи і ґрунтознавчої науки проводився на основі архівних матеріалів опублікованих в електронних базах даних: ResearchGate – <https://www.researchgate.net/>, NCBI – <https://www.ncbi.nlm.nih.gov>, Springer – <http://jast-journal.springeropen.com/>, ScienceDirect – www.ScienceDirect.com, Google Scholar – scholar.google.com, спеціалізованих професійних веб-сайтах, публікаціях у періодичних виданнях, монографіях, спогадах очевидців, методом ідеалізації, абстрагування, узагальнення.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Знання про ґрунт нагромаджувалися з початку розвитку землеробства і нерозривно пов'язувались із земельними відносинами населення, власників та держави. Перша писемна згадка про волинян в історичних джерелах України наведена в літописі - „Повісті минулих літ”, де вказується місце проживання тодішніх волинських племен: „...бужани сиділи по Бугу, а потім же волиняни”. І далі: „Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни ...” [18].

Достеменні відомості про особливості тодішніх земельних відносин та прав власності на природні ресурси у ранньослов'янських племен відсутні.

В Іпатіївському літописі вказується, що землі дулібів-волинян у 981 році увійшли в Київську Русь, а з 1157 року Волинь відокремилася в самостійне від Києва князівство. У 1340 році волинські бояри проголосили князем Любарта, сина Великого князя Литовського Гедиміна, який правив майже 50 років за традиціями і законами своїх попередників [16].

За часів Київської Русі відбувається поступовий перехід від патріархальних відносин родової общини до феодалного поземельного устрою. Формуються поняття землеволодінь, боярські, монастирські, церковні вотчини, вільні (державні) землі, князівський домен. Верховним власником останніх виступав великий князь, як глава держави.

Через своїх управителів він стягував оброк, накладав повинності. В цей час з'являються перші межові знаки – копці, як один з атрибутів приватної власності на землю.

Починаючи з XIII століття на Західно-Руських землях зміцнюється сільське самоуправління, закріплюється право селян на вільну купівлю-продаж землі, яке враховує віддаленість та врожайність земельних ділянок. Волинь поступово переходить під Литовське князівство, яке підтримувало положення звичаєвого права. В середині XVI століття, польські королі розширюють свою експансію на схід, відірвавши західну частину Волині. Після Люблінської унії 1569 року шляхетська Польща захоплює Волинь і створює Волинське воєводство, проводить опис земельних угідь, приводить усі маєтності до однакового оподаткування, а сплату земельних податків ставить в залежність від якості ґрунтів та доходності маєтків згідно прийнятої у 1557 році „Устави на волоки”, яка обмежувала права селян, які відтепер підпадали під нагляд панської адміністрації і фактично робила їх кріпаками [3, 16].

Внаслідок поділу Польщі 1793 року, частина Східної Волині відійшла до складу царської Росії, а в 1795 році і Західна Волинь увійшла до Російської імперії, створивши Волинську губернію з центром у м. Звягель (згодом Новоград-Волинський), а потім у м. Житомир. У Волинську було перейменовано Ізяславську губернію, яка включала нинішню Волинську, Рівненську, значну частину Житомирської, Кременецького району Тернопільської областей. Саме в цей період зафіксовано згадки про ґрунти губернії, які датуються 1796 роком, оскільки з 1766 року у Російській імперії проходила загальнодержавна інвентаризація земель, яка не торкнулася переважної частини Волинської губернії.

У 1847-1848 роках на Волині проведено інвентарну реформу, що закріплювала за селянами землю, якою вони користувалися, а за реформою 1861 року викупували її за цінами в декілька разів вищими реальних, що викликало опір й відчайдушні виступи, повстання проти влади.

Природа і багатства Полісся, встановлені пільги для переселенців з Європи сприяли переселенню на Волинь німців та чехів, які селилися окремо від корінного населення колоніями по 20-30 дворів і відзначалися певною архітектурною довершеністю. Надана в оренду земельна ділянка огорожувалась жердинами, розділялась на випас, сінокіс, шматок лісу, а за потреби - осушувалася. У 1848 році на Волині проживало 3848 колоністів, а в 1887 році - 879 колоній з числом садіб понад 23 тисячі [18].

З відміною кріпосного права (1861 р.), назріла потреба в просторовій оцінці можливого резерву територій з метою наповнення державної казни. Міністерство державного майна Росії у 1838 році, провело податкову реформу за якою подушний податок замінили на земельний, згідно губернських

земельних карт, проведених кадастровими загонами.

У другій половині XIX століття розрізнені дані і знання про ґрунти систематизуються у вигляді ґрунтових карт. Розроблена Веселовським С.Б. (1851 р.) карта європейської частини Росії, супроводжувалася примітивною класифікацією ґрунтів - чорноземи, глини, пісок, супісок, суглинки, мул, солончак, болота, кам'яністі ділянки. За результатами люстрації (1859 р.) видано інструкцію з оцінки казенних земель, яка класифікувала ґрунти на 15 розрядів з врахуванням природної та певним прототипом ефективної родючості. В.І. Чаславський, за участю В.В. Докучаєва у 1873-1879 роках, запропонував карту, в якій виділено 32 типи ґрунтів, в тому числі підзолисті й торфові, характерні для Волинської губернії.

З відміною кріпосного права нова земельна реформа передбачала розселення вільних селян для яких єдиним джерелом виживання було землеробство, а Волинське Полісся вбачалося як перспективна територія. У цей період активно освоюється перезволожена територія Волинського Полісся. Перші спроби організованого осушення боліт на Поліссі розпочаті в 70-х роках XIX століття [16].

У 1872 році створено спеціальну урядову комісію, яка повинна вияснити стан сільського господарства в північних і західних губерніях. За її висновками рівень розвитку землеробства цих районів значною мірою залежав від скотарства, розвиток якого стримувався слабкою кормовою базою, оскільки значні площі потенційних сіножатей і пасовищ знаходилися під болотами. „Осушення боліт, за її висновками, необхідне в губерніях північно-західної і західної полоси Росії, в тому числі і Волинській, де стоячі води, займаючи величезні простори, шкідливо діють на клімат, марнують ліси, обтяжують землеробство і перешкоджають розвитку скотарства”.

Серед небагатьох досліджень природи краю того періоду відзначаються роботи „Західної експедиції з осушення боліт” під керівництвом генерала царської армії Й.І. Жилінського (1873-1898 рр.), до якої був запрошений і В.В. Докучаєв. В роботі „Осушення боліт взагалі і в тому числі боліт Полісся” (1875 р.) він наголошував про можливі негативні наслідки масштабних осушувальних робіт. Експедиція переслідувала мету осушення боліт Волинського Полісся не стільки для сільськогосподарських потреб, скільки для створення водних шляхів сплаву лісу до промислових центрів.

Першим етапом робіт експедиції у межах Волинської губернії було прокладання Турського каналу (Турська осушувальна система в Ратнівському (Ковельському) районі), який мав впадати в Дніпровсько-Бузький канал, але роботи не були завершені через дощі, які повністю позаливали болота (Флеров А.О., 1913). В межах Волинської губернії тоді ж було побудовано Хвошеванський магістральний канал по болотному масиву «Че-

мерне», де нині функціонує Сарненська науково-дослідна станція з освоєння боліт.

За період роботи експедиції в басейні річки Прип'ять прокладено 3312 верст магістральних і більше 4600 км бокових каналів. Магістральні канали мали ширину від 5 до 20 і глибину від 1,5 до 4,5 аршина. Бокові канали були неглибокими і прокладались на відстань одного і більше кілометра. Їх основним завданням було не лише збільшення водності з метою проходження сплаву, але і підвищення бонітет лісу, створення луків. Ці роботи дозволили осушити на той час 2,35 мільйони десятин (20,7 тис. га) болотистих земель, на четвертій їх частині розпочались природні лісові сукцесії, а решта заселилась лучним різнотрав'ям. За цей період збудовано 353 мости, 15 шлюзів, прокладено 132 версти ґрунтових доріг, що сприяло інтенсивному освоєнню краю. Основними об'єктами осушувальних меліорацій того періоду, були державні землі та поміщицькі володіння. Селянські ж господарства терпіли збитки від різкого зниження рівня ґрунтових вод на прилеглих полях з піщаними ґрунтами. Відсутність досвіду та упереджене наукове обстеження місцевості, низький інженерний рівень будівництва меліоративних систем і їх експлуатації не забезпечували очікуваних результатів: річки і канали швидко замулювались, призупинялось функціонування водоприймачів, а осушена територія повторно заболочувалась [3].

Наступним етапом діяльності Західної експедиції – проведення досліджень поліських боліт по лінії земств (1894-1917 рр.), які торкнулися лише окремих частин Полісся. Це були перші більш досконалі спроби дослідження ґрунтового покриву Волинської губернії, зроблені зусиллями ґрунтознавчої експедиції Губернського земства під керівництвом професора Ф.І. Левченко, яка провела дослідження ґрунтів на території Ковельського і Луцького повітів у 1915 році.

Західна експедиція, за понад 25-річний період діяльності, хоч і не завершила етап планових робіт, проте мала наукове значення, оскільки в її діяльності брали участь відомі в майбутньому вчені – О. П. Карпінський, В. В. Докучаєв, О. І. Воейков, Г. І. Танфільєв, які залучались з метою вивчення можливого негативного впливу осушення на навколишнє середовище, зокрема на зміну клімату, водності річок, флори, фауни... .

В цей період О. І. Воейковим опубліковано декілька наукових робіт - „Клімат Полісся”, „Пінське Полісся і результати його осушення”, монографія „Болота і торф'яники Полісся” Г. І. Танфільєва [18].

Значний вклад в дослідження природи Волинського Полісся становлять роботи П.А. Тутковського, який вивчав її впродовж 1884-1913 років. Досліджуючи природу лесу, розробляючи схему зональності волинських ландшафтів і ґрунтів, закономірностей їх генезису і поширення, ним опубліковано понад 80 робіт, присвячених ґрунтам, геології та географії Полісся. Особливої уваги

заслужує його праця «Зональність ландшафтів Волинської губернії».

У 1913 році під загальним керівництвом А. О. Флерова у Волинській губернії розпочались подальші дослідження боліт. Їх очолив спеціаліст-болотознавець В.С. Доктуровський, який досліджував околиці біля станцій Сарни, Клесова і Рудні-Радовельської. Болота на околицях Сарн обстежені детально, оскільки на них планувалось створення Болотної станції (яка була організована в 1914 році), а її науковцями досліджувалася ефективність вирощування овочів, картоплі, зернових та зернобобових, травосумішок і льону, а з добрив томасшлак і калійна сіль.

В роки Першої світової війни та революції 1917-1918 років дослідницька діяльність Волинського краю відійшла на другий план, опубліковано лише декілька праць з дослідженнями В. Доктуровського (1914-1916 рр.), М. Ринкевич, М. Копачевської в збірнику «Ботанико-топографические очерки болот Волынской губернии» (1914). Останні вміщують короткі повідомлення про рослинність, зокрема мохову та перші відомості про стратиграфію боліт колишньої Волинської губернії [3, 21].

Щодо земельних питань, то з початку ХХ століття селянство переживало столипінську аграрну реформу, під час якої з волинських сіл за 10 років переселились на хутори 14 відсотків селянських дворів. Хутірська система у той час давала певні й позитивні результати у ефективності ведення приватного агровиробництва. Незважаючи, що значна кількість земель була поміщицькою власністю, протягом 1906-1913 років відбувся ріст кількості одноосібних селянських господарств.

З 1914 по 1918 рр. Волинь знаходилася в зоні воєнних дій і супроводжувалася конфіскацією земель у нетрудових верств населення і передачу їх у трудове користування.

У вересні 1920 року край підпадає під польську юрисдикцію, закріплену Ризьким договором 1921 року з утворенням Волинського воєводства з центром у Луцьку. Цей період характеризується відсталим, напівфеодальним сільським господарством де переважала дрібноземельність, землю частково роздають польським колоністам-осадникам. Існуюча система землеволодінь спричинила жорсткий земельний дефіцит та злидні для основної маси населення. У 1925 році, сейм ухвалив новий закон „Про виконання аграрної реформи”, в якому декларувалось, що аграрний устрій Польщі буде спиратись на сильні, високопродуктивні господарства різного типу, які базуватимуться на приватній власності.

Дана реформа передбачала парцеляцію угідь - обмеження максимальної норми землеволодінь (на Волині - до 300 га) і стосувалась церковних, державних земель та нерентабельних господарств, запроваджувала комасацію (об'єднання земельних ділянок одного власника в єдиний масив), що дозволяло землевласнику раціонально вести господарство, застосовувати сівозміни, агротехнології, проводити осушення заболочених земель.

З 1927 року урядом Польщі ініційовано детальне обстеження ґрунтів, що підлягають меліорації і виготовлення карти Волинського Воеводства із зазначенням вододілів малих і великих річок та стану ґрунтів. У 1928 році, президентом Польщі видано розпорядження про порядок проведення меліоративних робіт при регулюванні рілляного устрою, з врахуванням парцеляції та комасації. Роботи з осушення до 1930 року проводились за рахунок держави, а коли населення зрозуміло ефективність гідромеліоративних заходів - фінансування перейшло до приватного сектора. Найбільш інтенсивно осушування проводилось у Ковельському, Володимирському та Любомльському повітах, де за 10 років осушено понад 100 тис. га земель, а площа рілля, збільшилась на 361 тис. га.

В цей період, на фоні зростання великотоварних господарств, дрібні власники об'єднуються у кооперативи, започатковуючи рівноправну конкуренцію та забезпечення сталого розвитку аграрного сектора. У 1934-1939 рр. на значній площі воєводства проведено дослідження ґрунтів з метою їх класифікації для оподаткування селян за формальними показниками.

В період реформи, окремі морфолого-географічні дослідження проводили ґрунтознавці сільськогосподарського інституту в Пулавах (С. Кульчинський і С. Толпа), які носили переважно описовий характер і не стосувалися виробничої характеристики ґрунтів. Менчинським у 1925 році видано карту ґрунтів Волині й південного Полісся масштабом 1:800 000, яка базувалася на результатах поодиноких ґрунтознавчих маршрутів і була схематичною, містила не зовсім логічну номенклатуру ґрунтів - одні відміни названо за типом ґрунтоутворюючого процесу, інші - за характером ґрунтоутворюючої породи. Друга карта масштабом 1:500000 (Міклашевський, 1927), видана у Варшаві узагальнювала уявлення про основні ґрунтові зони [3, 16].

З переходом у вересні 1939 року Волині до складу УРСР розпочалась примусова колективізація - ліквідувались землеволодіння поміщиків, куркулів, осадників, церков і монастирів. Організовувались колгоспи, радгоспи, МТС. Конфісковані землі розподілялись між безземельними та малоземельними селянами, відводились для громадських потреб, формувався державний земельний фонд, встановлювались граничні норми землекористування на один двір - в Головнянському, Камінь-Каширському і Любешівському районах до 15 га, на іншій частині області до 10 га.

Започатковану земельну реформу в Україні перервала Друга світова війна, а після звільнення західних областей України, землі повертались селянським господарствам, відновилось примусове створення колективних господарств (артілей). У 1950 році Рада Міністрів СРСР прийняла постанову „Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі”. Розпочалось

масове об'єднання дрібних колгоспів у великі соціалістичні сільськогосподарські підприємства, внаслідок чого кількість господарств, за рахунок укрупнення, зменшилась майже втричі.

У 1940-1953 рр. співробітники Українського науково-дослідного інституту ґрунтознавства (А. І. Гуменюк та ін.) провели більш досконале обстеження області з метою вивчення ґрунтів як засобу сільськогосподарського виробництва. Закладено і детально описано сотні ґрунтових розрізів, проведено фізичні й фізико-хімічні аналізи ґрунтових зразків, дано оцінку агрономічним властивостям і природної родючості ґрунтів. На основі результатів обстеження виготовлено карту ґрунтів масштабом 1:200 000, до якої додавався пояснювальний текст за редакцією професора Г. Г. Махова [3, 8, 11, 12, 13].

Особливо важливу роль в інтенсифікації землеробства відіграли великомасштабні ґрунтові обстеження 1957-1961 років за єдиною методикою (М. К. Крупський, О. М. Грінченко, Г. С. Гринь та ін., 1958). На науковому рівні подано організаційну структуру ґрунтових досліджень, їх номенклатуру і діагностику, агропромислове групування. Кожне господарство отримало ґрунтову карту масштабом 1:10 000 або 1:25 000 з комплектом картограм і нарисів до них, з рекомендаціями щодо підвищення продуктивності ґрунтів [10, 12].

У результаті узагальнення матеріалів великомасштабних ґрунтових обстежень складено ґрунтові карти районів, областей України (масштабом від 1:50 000 до 1:2 500 000), проведено агроґрунтове районування (М. К. Крупський, Т. С. Гринь, В. А. Джамаль та ін.), якісна оцінка ґрунтів (М. К. Крупський, В. П. Кузмічов, Р. Г. Дерев'янка, Б. З. Харченко...), розроблено генеральну схему протиерозійних заходів (Холуп'як, М. К. Шикла) [11, 14, 15].

Обстеження ґрунтів Волинської області виконували спеціалісти ґрунтових партій Львівського сільськогосподарського інституту, Інституту «Укрдипроводгосп», співробітники науково-дослідної лабораторії Львівського держуніверситету ім. І. Франка, Волинської землевпорядної експедиції (нині філіал інституту «Землеустрою»). Значний вклад в проведенні обстеження внесли Г. О. Андрущенко, І. М. Гоголев, С. С. Грабовський, О. І. Іванов, М. П. Грабовський, М. З. Полішвайко, А. М. Білан. За матеріалами ґрунтового обстеження 1957-1958 років республіканським інститутом по землевпорядкуванню „Укрземпроект” видруковано карту „Ґрунти Волинської області” (1966 р.), де відображено 46 ґрунтових відмін, в тому числі за ступенем оглеєння, механічного складу, ґрунтоутворюючих і підстиляючих порід [3].

Болота та торфовища західних областей у 1940-1941 роках вивчалися під час ґрунтоботанічних досліджень, організованих Українським інститутом землеробства спільно з Інститутом ботаніки АН УРСР. У повоєнні роки, Д. К. Зеров вивчає історію рослинності методом спорово-

пилкового аналізу торфових відкладів (1949, 1950, 1952, 1961), висвітлює рослинність боліт у короткому нарисі, видає визначника сфагнових та печіночних мохів (1964).

Вивченням боліт займалися О. Т. Артюшенко, яка опублікувала ряд статей про історію рослинності Полісся (1959, 1960) та Л.Ф. Кучер (1964).

У межах Волинського Полісся значну увагу приділили вивченню боліт Г. Ф. Бачуріна і Є. М. Бродіс, які досліджували рослинність, торф, стратиграфію, умови розташування боліт та районування. Г. Ф. Бачуріна спеціалізувалася, на евтрофних болотах, Є. М. Бродіс – оліготрофних та мезотрофних. Крім статей, Г. Ф. Бачуріна опублікувала монографію про болота Полісся (1964). Розробляючи теоретичні положення вчені запропонували виробництву кадастр торфових боліт, визначили придатність торфовищ для використання у промисловості та сільському господарстві.

Значну наукову роботу проводив Інститут гідротехніки і меліорації Міністерства сільського господарства України та його Сарненська болотно-дослідна станція яка видала збірник про осушення і освоєння боліт Полісся (1965). Розробкою способів меліорації і конструюванням механізмів займалися С. М. Алпатьєв, А. М. Янголь, С. І. Рудич. Питанням сільськогосподарського освоєння боліт - М. О. Тюленев, який опублікував ряд брошур і статей (1950, 1952, 1953, 1956, 1958).

Дослідження боліт Волинського полісся, з метою складання проектів їх осушення для сільськогосподарського використання та розробки на паливо, проводили Укрдїпровдгосп та Укрземпроект. Белдїпровдгосп проектує осушення і сільськогосподарське освоєння Прип'ятського Полісся. З 1966 року, після прийняття постанови уряду про розвиток меліорації, на Поліссі розпочалось майже суцільне комплексне (відкритим та закритим дренажем) осушування перезвожених земель. Надмірні їх обсяги на кінець 70-х років минулого століття, призвели до значних змін стану земельних і водних ресурсів та в певній мірі й клімату Волині. Порушення водного режиму території, переосушення органогенних і мінеральних легкого гранулометричного складу ґрунтів призвело до проявів вітрової ерозії, збільшення площ малопродуктивних земель, падіння врожайності. З метою ліквідації цих наслідків, інтенсивно запроваджуються проекти з двостороннім регулюванням водного режиму, створення регулюючих водойм і ставків, польдерних систем [17].

Меліоративне будівництво на Волині призупинене у 1997 р. На цей час у Волинській області осушено 416,6 тис. га перезвожених земель.

Значний вклад у дослідження меліорованих ґрунтів Волинського Полісся внесли співробітники Українського науково-дослідного інституту ґрунтознавства і агрохімії ім. О. Н. Соколовського (С.Т. Вознюк, Л.П. Головіна, Р.С. Трускавецький, В.В. Фалюш), вчені і практики С. С. Серєда,

М. М. Мостовий, П.С. Гордіюк, Ю.Т. Коробченко, В.І. Артеменко, А.Г. Балан ...

У 1979 році видано «Атлас почв Украинской ССР» за редакцією М.К. Крупського і М.І. Полу-пана, до якого увійшли дані про результати досліджень ґрунтів області з відображенням ґрунтових профілів.

Після проведення великомасштабного обстеження ґрунтів (1957-1961 роки), розпочався активний період розвитку ґрунтознавчої, агрохімічної та агрономічної науки. Значний внесок у розвиток ґрунтознавчої науки області, внесли учені та фахівці Волинського філіалу інституту землеустрою, Національного наукового центру «Інститут ґрунтознавства і агрохімії імені О.Н. Соколовського» та його Поліської дослідної станції (Поліської філії), Волинської філії Державної установи «Інститут охорони ґрунтів України» (Волинська зональна агрохімлабораторія, „Обл-держродючість”), Національного університету водного господарства та природокористування (Клименко М.О., Лико Д.В., Веремеєнко С.І., Мошинський В.С), Волинської державної сільськогосподарської дослідної станції, Інституту водних проблем і водокористування (Інститут гідротехніки і меліорації), які були засновані у різні роки і час від часу змінювали назви.

На підставі базової класифікації і діагностики ґрунтів СРСР [2], агроґрунтового районування та агровиробничих груп ґрунтів (1981 р.) фахівці Волинського філіалу інституту землеустрою (створений 1961 року) впродовж багатьох років при розробці та поновленні землевпорядної документації проводили уточнюючі корегування ґрунтових карт, кадастрових та оціночних реєстрів [4, 13].

Зональна агрохімічна лабораторія, (створена у 1965 р.) започаткувала масштабні агрохімічні дослідження земель сільськогосподарського призначення з 5-ти річною періодичністю, які продовжуються і понині правонаступником – Волинською філією державної установи „Інститут охорони ґрунтів України”. У 1978 році нею започатковано проведення комплексу спостережень за радіологічними та агроекологічними показниками на стаціонарних майданчиках (на 1986 р. їх нараховувалось 28, з 1990 року - 36). Спільно з Волинською державною сільськогосподарською дослідною станцією закладалися польові дослідження з ефективності застосування органічних і мінеральних добрив, масштабно впроваджується хімічна меліорація кислих ґрунтів - вапнування (до 60 тис. га щорічно). Фахівці організації першими, виявили небезпечні рівні радіації після аварії на Чорнобильській АЕС та встановили масштаби забруднення земель Волинських територій [1].

Важливим етапом у вивченні ґрунтового покриву Волині було створення Поліської філії Інституту ґрунтознавства і агрохімії імені О.Н. Соколовського в Луцьку у 1989 році, яка проводила дослідження з усіх напрямків агрономічної науки (агрохімію, ґрунтознавство, сільськогосподарську

радіологію, ґрунтову мікробіологію, геологію, гідрологію, болотознавство, механізацію, екологію) і стала кузницею наукових кадрів (захищено 2 докторські і 15 кандидатських дисертацій). Вивченню піддано ряд природних місцевих ресурсів з метою застосування їх у сільському господарстві (сапропелі, торфи, фосфорити, мікробіологічні препарати), окремий напрямок – присвячений вивченню проблеми радіоактивного забруднення територій внаслідок Чорнобильської катастрофи. Важливим є започаткування впровадження системи виробничого та кризового моніторингу ґрунтів, на якому, разом з філією зосереджують свою діяльність провідні навчальні та науково-дослідні установи України.

Поруч з прогресивними змінами у незалежній Україні, які пов'язані із законодавчими актами (Земельний Кодекс України (1992, 2001); Про господарські товариства (1992); Про оренду землі (1998); Про фермерське господарство (2003); Про особисте селянське господарство (2003) та ін.), загострилися проблеми земельного характеру, у тому числі стосовно збереження та відтворення природних і набутих позитивних властивостей ґрунтів.

Розпайований земельний фонд колгоспів і радгоспів започаткував утворення великої кількості формальних дрібних землевласників, які досить часто не розуміли суті цього заходу і не могли раціонально скористатись отриманою власністю. Закономірним наслідком цього став занепад сільськогосподарського виробництва, особливо в поліській частині, де необхідною умовою агровиробництва були державні видатки на підтримання родючості ґрунтів.

Разом з процесами усвідомлення потреби у контролі за збереженням ґрунтової родючості, вийшов Указ Президента України „Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення” (1995), яку доручено на Волині філіалу „Укрґрунтмоніторинг” (по суті – зональний агрохімлабораторії, в подальшому – „Облдержродючість”). Незважаючи на складності та економічну скруту, зміни у просторовому перерозподілі полів і землекористувань, дана установка реалізувала та забезпечує функціонування й понині систему моніторингу і контролю якісного стану ґрунтів області. Особливої ваги її діяльність набула після 2000 р., коли закинуті землі зацікавили зовнішніх інвесторів. Зважаючи на це, у 2003 році, приймається Закон України „Про охорону земель”, який встановлює правові засади раціонального використання та охорони земель, зокрема, в частині відтворення та підвищення родючості ґрунтів [7, 19].

З важливих наукових ґрунтознавчих досягнень в області періоду від проголошення Незалежності, слід віднести розроблення нової редакції ґрунтової карти і публікацію монографії „Ґрунти Волинської області”. Карта ґрунтів розроблялась з 1994 року під керівництвом ґрунтознавців Колошко Л.К. та

Зінчука П.Й. у Поліській філії інституту ґрунтознавства і агрохімії ім. О.Н. Соколовського [6]. В подальшому вона коригувалась фахівцями Волинської філії „Облдержродючість”, і була оцифрована та опублікована у 2007 році. В ній відображено поновлені матеріали уточнюючих ґрунтових досліджень, включаючи ґрунтово-меліоративні, введено нову категорію – антропогенні мінеральні ґрунти після спрацювання осушених торфовищ. Монографія „Ґрунти Волинської області” (1999), за редакцією доктора с. г. наук М.Й. Шевчука підготовлена до 10-ї річниці Поліської філії інституту ґрунтознавства і агрохімії ім. О.Н. Соколовського, вперше містила згруповані і опрацьовані матеріали властивостей ґрунтів, в тому числі і лісового фонду, їх актуальні проблеми та шляхи підвищення родючості, покращення екологічного стану ґрунтового покриву області.

Важливими подіями останніх років є популяризація застосування міжнародних назв ґрунтів Волинської області на підставі кореляції та комунікації, згідно публікації „Світова реферативна база ґрунтових ресурсів 2006, а також коригування поширення зональних типів ґрунтів області (зокрема дерново-підзолистих та дернових опідзоленних) згідно генетично еколого-субстантивної класифікації [3, 4, 5]. Активізується видавництво навчально методичної літератури ґрунтознавчого спрямування для природничих спеціальностей навчальних закладів Волині. З 2008 року, у форматі Європейської співпраці за програмами міжнародної технічної допомоги реалізується ряд проектів спрямованих на покращання екологічного стану ґрунтів (утилізація накопичених непридатних пестицидів), відновлення осушувальних систем пілотних територій з метою ефективного використання земель приватної власності, популяризація вапнування ґрунтів особистих селянських господарств, розвиток сільськогосподарського дорадництва. В частині співфінансування цих проектів, активну участь приймає і місцева влада. З 2011 року розпочались роботи з очистки та впорядкування внутрішньогосподарських меліоративних каналів. На протязі 2011-2013 років очищено 510 км внутрішньогосподарських осушувальних каналів в 241 сільській радах, що неможливе підтоплення сільськогосподарських угідь та населених пунктів у колишніх Ратнівському та Любешівському районах. Частково, за регіональними програмами виконувались заходи з розконсервації малопродуктивних та деградованих земель шляхом заліснення та залуження.

В земельних відносинах останнього десятиліття укорінилися орендні відносини на право користування землями приватної власності. З'явилися сільськогосподарські підприємства, які використовують понад 5-10 тис. га земель. У зв'язку зі змінами клімату, необґрунтованою агресією на сході України, спостерігається активне відновлення інтересу агробізнесу до земель полісь-

кої частини області, розширюється перелік вирощуваних культур, які раніше були нетиповими для Волині, відновлюється меліоративна інфраструктура, переоцінюється значення гідроресурсів для формування запасів продуктивної вологи. Розвиваються напрямки інтенсивних та енергоощадних технологій (No-till, Strip-till, «точного землеробства») та органічного рослинництва.

Попри вказане, нажаль, наявні і негативні тенденції в структурі землекористувань, пов'язаних з розорюванням сіножатей та пасовищ, приорюванням водоохоронних смуг, ігноруванням протирозійних технологічних заходів, послабленні державного контролю за збереженням та відтворенням родючості ґрунтів. Галузь рослинництва в значній мірі орієнтується на експорт, що в майбутній перспективі несе небезпеки в екологічній, продовольчій та соціальній сферах. Закон України від 31 березня 2020 року № 552-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», який набрав чинності 1.07.2021 року, заклав основи суттєвих змін земельних відносин в Україні, наслідки яких на сьогодні важко оцінити.

ВИСНОВКИ

Історія формування регіону Великої Волині безпосередньо пов'язана з важливим географічним, економічним та політичним розташуванням у європейській частині, наявними територіальними та природними ресурсами, що в значній мірі відображало прогресивні тенденції в дослідженнях, землеустрої та земельних відносинах, політичних

процесах, розвитку соціальних устроїв та відіграла важливу роль у формуванні світоглядних засад розвитку природничих наук в цілому та, зокрема – вдосконаленні систем управління земельними ресурсами в основу яких покладено розуміння ролі та значення ґрунту.

Започатковані у період Київської русі земельні відносини заклали потужний фундамент розвитку суспільних відносин землекористування сучасності, створили передумови активного розвитку ряду фундаментальних та прикладних наук, таких як ботаніка, геологія, ґрунтознавство, лісівництво, гідромеліорація, сприяли масштабному територіально та в часовому вимірі експерименту з управління природними ресурсами з позитивними та негативними екологічними і економічними наслідками.

Територія Волині, з її складними природно-територіальними комплексами, відіграла значну роль як у формуванні суспільних відносин за різних устроїв так і в розвитку наукових напрямків, що подарувало цілу плеяду визначних дослідників, наукових праць, які і сьогодні є фундаментом розвитку природничих та аграрних технологій та державного законотворення.

Історичні аспекти переконливо свідчать про важливість наукових підходів у плануванні заходів трансформації як у земельній сфері так і у природокористуванні, спонукають до застережливого ставлення при розробленні законодавчих актів, які кардинально впливатимуть на природні ресурси, ґрунти, екологію ландшафтів, правові відносини у цій сфері та рівень толерантності між суспільством та природою.

ЛІТЕРАТУРА

- Гаврилюк, В.А. Агроекологічний моніторинг сільськогосподарських угідь з виділенням зон, які сприятливі для вирощування органічної продукції (на прикладі Волинської області): Науково-методичні рекомендації. Луцьк, 2013. 38 с.
- Василук, В.В. Роль топоніміки в історико-ландшафтних дослідженнях Волинського Полісся. Природа Західного Полісся та прилеглих територій. Розділ Географія. Луцьк: ВДУ, 2008. С. 66-71.
- Шевчук, М.Й.; Зінчук, М.І.; Зінчук, П.Й. та ін. Ґрунти Волинської області. Монографія. 2-ге вид., перероб. і доп. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 144 с.
- Новаковський, Л.Я. (Ред.). Довідник із землеустрою. 4-ге вид., перероблене і доп. Київ: Аграрна наука, 2015. С. 483-484.
- Зінчук, М.; Шевчук, М.; Зінчук, П. Сучасні класифікації ґрунтів та проблема їхньої регіональної гармонізації в Україні. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2014. Вип. 47. С. 124-135.
- Колошко, Л.К.; Зінчук, М.І.; Шевчук, М.Й.; Шворак, А.М.; Зінчук, П.Й.; Мерленко, І.М.; Гетьманчук, А.І. Карта ґрунтів Волинської області. М: 1:250 000. Луцьк: ВЦ «Облдерждодочність», 2007.
- Демидов, О.А.; Яцук, І.П.; Зінчук, М.І. та ін. (Ред.). Методика проведення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення. 2-ге вид. Київ, 2019. 108 с.
- Назаренко, І.І.; Польшина, С.М. та ін. Класифікація ґрунтів України. Харків: Вісник ХНАУ. Ґрунтознавство, 2004. № 1. С. 84-88.
- Світова реферативна база ґрунтових ресурсів 2006. Звіт про ґрунтові ресурси світу. Переклад Польчиної С.М., Нікорича В.А. Чернівці: Рута, 2006. 200 с.
- Папіш, І.Я.; Іванюк, Г.С.; Позняк, С.П.; Кіт, М.Г. Принципи і структура класифікації ґрунтів України. Ґрунтознавство. 2008. Т. 9, № 3-4. С. 33-40.
- Позняк, С.П. Ґрунтознавство і географія ґрунтів: Підручник. Частина 1. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 270 с.
- Полупан, М.І.; Соловей, В.Б.; Величко, В.А. Класифікація ґрунтів України. Київ: Аграрна наука, 2005. 300 с.
- Полупан, М.І.; Соловей, В.Б.; Кисіль, В.І.; Величко, В.А. Визначник еколого-генетичного статусу та родючості ґрунтів України. Київ: Колообіг, 2005. 304 с.
- Полупан, М.І.; Величко, В.А. Українське агрономічне ґрунтознавство. Київ: Аграрна наука. Частина I. 2019. 418 с.
- Полупан, М.І.; Величко, В.А. Українське агрономічне ґрунтознавство. Київ: Аграрна наука. Частина II. 2019. 444 с.
- Третяк, А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навчальний посібник. Київ: Аграрна наука, 2002. 280 с.
- Трукавецький, Р.С. Торфові ґрунти і торфовища України. ННЦ «Інститут ґрунтознавства і агрохімії імені О.Н. Соколовського». Харків: «Міськдрук», 2010. С. 152-164.
- Цецик, Я.П. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – початку XX століть. Чорноморський літопис. 2011. Вип. 3.
- Шворак, А.М. Консолідація земель: Монографія. Луцьк: «Надстир'я», 2010. 174 с.
- Шворак, А.М. Земельні відносини: ретроспекція, сучасність та перспективи: Монографія. Луцьк: «Надстир'я», 2009. 249 с.